

Inhoud

Elzas, Vogezen en Jura

- ▶ Centre Pompidou Metz: moderne kunst onder een bijzondere hoed
- ▶ Op de Place Stanislas, Nancy, blijven gouden tijden schitteren
- ▶ De mooiste wijndorpen van de Elzas liggen langs de Route des Vins
- ▶ Oude kunst in het Musée Unterlinden, in het hart van Colmar
- ▶ De kapel van Ronchamp: het bijzonderste ontwerp van Le Corbusier
- ▶ De vallei van de Loue: fraai gelegen stadjes en dorpen aan de rivier

- 7 Kaarten en plattegronden
- 9 Woord vooraf

1 11 Een eerste indruk

- 12 Geologie
- 14 Drie regio's, twee volkeren
- 15 Economie
- 16 Eten en drinken

2 27 Geschiedenis

- 28 Vroege volkeren
- 28 Romeinse tijd
- 28 Het lot van het rijk van Karel de Grote
- 29 Humanisme en Reformatie
- 30 Franche-Comté: één met de Nederlanden
- 32 Absolute monarchie
- 34 Van Franse Revolutie tot Tweede Keizerrijk
- 35 Verlies van Elzas-Lotharingen
- 38 De 20ste eeuw

3 41 Kunst en cultuur

- 42 Bouwkunst
- 46 Beeldende kunst in vogelvlucht
- 47 Kunstnijverheid
- 49 Art nouveau
- 50 Naoorlogse glaskunst

4 53 Lotharingen: Maas, Meurthe en Moezel

- 54 Een gouden draad door de geschiedenis
- 55 Verdun

- 64 Metz
- 71 In de omgeving van Metz
- 73 Tussen Metz en Nancy
- 75 Toul
- 76 Côtes de Toul
- 77 Glas in Vannes-le-Châtel
- 77 Nancy
- 86 Grandeur en opmerkelijk groen
- 88 Lunéville
- 90 Water en zout
- 91 Sarrebourg
- 93 Sarreguemines en Pays de Bitche
- 94 Vestingen in het Pays de Bitche
- 95 Kristal en glas

5 101 Vogezen

- 102 Heuvelgebied tussen Domrémy en Épinal
- 106 Épinal
- 108 Parc Naturel Régional des Ballons des Vosges

6 117 Bas-Rhin

- 118 Joden in de Elzas
- 118 Duitse grondvesten
- 119 Straatsburg
- 137 Parc Naturel Régional des Vosges du Nord
- 140 Noord-Elzas
- 148 Route des Vins d'Alsace

7 167 Haut-Rhin

- 168 Van vrije steden tot departement
- 169 Colmar
- 175 Route des Vins d'Alsace

Woord vooraf

Het toerisme werd tot het uitbreken van de coronacrisis steeds meer geassocieerd met drukte, overlast, Nutellashops, het afwerken van ‘bucketlists’, perfecte selfies en de eis dat bezienswaardigheden en activiteiten om het in modern Frans te zeggen ‘instagramable’ moeten zijn. De crisis heeft dit voorlopig allemaal minder belangrijk gemaakt. Het noordoosten van Frankrijk had al het voordeel dat het toerisme er niet de boventoon voerde en dat geldt nog steeds. Er is veel ruimte en natuur, er zijn genoeg bezienswaardigheden en de streek ligt maar op een halve dag reisafstand.

In dit deel van Frankrijk is veel te zien. De variatie in landschappen is enorm: van de vlakte van de Elzas tot de toppen van de Vogezen en de Jura. Water in de vorm van rivieren (Maas, Moezel, Saône, Doubs), meren en watervallen. De culturele verschillen in het gebied zijn historisch gezien groot en dat zie je nog steeds in de architectuur, de keuken en de wijntraditie. In de Elzas is de Duitse oorsprong onmiskenbaar. Doordat de Elzas als Frans gebied niet stelselmatig gebombardeerd is in WO II, zijn hier nog prachtig bewaarde Duitse stadscentra. Na WO I was het hele gebied Frans geworden, maar daar ging een gruwelijke strijd aan vooraf. In de Franche-Comté zie je op veel plekken nog de getuigen van de gemeenschappelijke geschiedenis van Bourgondië en de Nederlanden in de vorm van standbeelden, kunstvoorwerpen en gebouwen. Door vererving is er zelfs een link met de Nederlandse Oranjes.

We hebben geprobeerd in deze gids een overzicht te geven van al het moois dat er in het noordoosten van Frankrijk te zien is, met extra nadruk op alles wat er voor ons uitspringt en met veel achtergrondinformatie. We hopen dat u er net zo van geniet als wij.

Angela Heetvelt en Hans Pijnenburg

Een eerste indruk

Als Duitser geboren worden en als Fransman opgroeien. Dat overkwam veel bewoners van de Elzas en Lotharingen, onder wie Albert Schweitzer. Hij staat daarmee symbool voor het feit dat het noordoosten van Frankrijk eeuwenlang speelbal is geweest van de strijd tussen Duitsers, Fransen en Habsburgers. Ook het omgekeerde gebeurde: als Fransman geboren worden, Duits opgroeien en vervolgens weer de Franse identiteit opgelegd krijgen. Maar behalve veel ellende bracht het eindeloze touwtrekken een enorme verscheidenheid in gebruiken, architectuur en eetgewoonten die dit gebied zo interessant maken. Voeg daar de variëteit aan landschappen aan toe – twee gebergteketens en meerdere vlaktes – en je hebt een streek waar veel te ontdekken valt.

< Straatsburg bij restaurant La Corde à Linge.

Vanaf het terras van het Fort de Joux (Doubs) is de plooiing van de aardkorst goed te zien. Tussen de rots met het Fort de Joux en de rots met het fort op de achtergrond loopt een cluse.

DRIE REGIO'S, TWEE VOLKEREN

In het noordoosten van Frankrijk ontmoeten de Germaanse en de Romaanse cultuur elkaar. De Elzas is een heel eigen stuk Frankrijk en dat vinden de Elzassers zelf ook. Zij noemen de andere Fransen zelfs de 'binnenlandse Fransen': *les Français de l'intérieur*. 43% van de Elzassers geeft aan goed Elzassisch te spreken. Zeker buiten de steden hoor je nog overal Elzassisch. Standaardduits wordt nergens gesproken als omgangstaal. Als bezoeker zie je ook meteen dat je in een ander soort Frankrijk bent. Plaatsen, huizen en mensen hebben Duitse (achter)namen. Huizen zien er tiptop uit, gevels hangen vol met bloembakken en de streek is heel welvarend. Het mooiste zijn de dorpjes aan de voet van de Vogezes: fraaie vakwerkhuisen met op de achtergrond de wijnhellingen. Met 224 inwoners per km² is de Elzas van de drie regio's in het noordoosten het dichtst bevolkt. Dat is overigens nog niet de helft van Nederland (450) of Vlaanderen (470).

In Lotharingen (*Lorraine* in het Frans) hoort maar een klein deel oorspronkelijk tot het Duitse taalgebied; ongeveer de helft van het departement Moselle, tussen Thionville en Sarrebourg. Behalve aan de plaatsnamen is dat ook te herkennen aan de beter onderhouden huizen en tuinen. Het 'Platt' wordt nog maar weinig gesproken. De regio is dichtbevolkt rond de as

Thionville – Metz – Nancy en het dal van de Moezel. De bevolkingsdichtheid bedraagt 100 per km², maar verschilt sterk per departement: 31 inwoners per km² in de Meuse (Verdun), 167 in de Moselle (Metz), 139 in de Meurthe-et-Moselle (Nancy) en 65 in de Vogezes (Épinal). De Elzas en Lotharingen maken deel uit van de *région* Grand-Est.

De dunbevolkte Franche-Comté (72 inwoners per km²) heeft ook z'n deel dat Duits aandoet, de Sundgau. Ook hier staan kleurige vakwerkhuisen. Niet zo vreemd, want het huidige Territoire de Belfort hoorde tot 1871 bij de Elzas. De rest van de regio is later dan de Elzas en Lotharingen bij Frankrijk gekomen, maar heeft altijd Frans gesproken. Aan één ding zie je meteen dat je in de Franche-Comté bent: de kerktorens met hun typische vorm, de zogenoemde keizersklok, bedekt met gekleurde dakpannen. Die pannen verdragen de Bourgondische invloed. De historische provincie Franche-Comté maakt dan ook sinds 2015 deel uit van de *région* Bourgogne-Franche-Comté.

ECONOMIE

Elzas, een rijke regio

De economie van de Elzas is heel gevarieerd. Het is na Parijs per inwoner de rijkste regio van Frankrijk. De dienstenindustrie is goed vertegenwoordigd in Straatsburg. Mulhouse heeft een autofabriek van Stellantis (voorheen PSA: Peugeot, Citroën, DS, Vauxhall en Opel). De economie is sterk gericht op de export en in de Elzas zijn relatief veel buitenlandse bedrijven gevestigd, Duitse en Zwitserse, maar ook Japanse. Toch werken veel Elzassers over de grens in Duitsland of in Zwitserland. De teruggang in de kennis van het Duits wordt erkend als probleem, maar desondanks leren steeds minder jongeren Duits. Het toerisme is een belangrijke inkomstenbron van veel dorpen en steden. Een deel van het toerisme dankt de Elzas aan de wijnbouw, hier een heel bloeiende bedrijfstak. Ook bier brengt flink wat geld in het laatje.

Lotharingen, voormalig kolen- en staalgebied

Tot voor kort was Lotharingen een kolen- en staalgebied. Op veel plekken in deze regio liggen nog kolenbergen en zijn er ingangen van mijnschachten. De steenkolen maakten grootschalig transport nodig en het Lotharingse spoorwegnet kwam vroeg tot ontwikkeling. Een oude ambachtstak die in de loop der eeuwen is geïndustrialiseerd is de aardewerk- en glasfabricage. Daar zijn nog enkele toonaangevende bedrijven van over, zoals Baccarat en Saint-Louis.

Tegenwoordig is Lotharingen economisch een middenmoter. Auto's worden gemaakt in de Smartfabriek van Hambach (tot 2022) en de fabrieken van Stellantis (PSA) in Trémery en Metz. De petrochemische industrie en de metaal- en plasticindustrie zijn zichtbaar aanwezig in het landschap, bijvoorbeeld langs de

De modern geoutilleerde Bibliothèque Humaine in Sélestat, met een enorme collectie 16de-eeuwse humanistische geschriften.

VROEGE VOLKEREN

Keltische volkeren begonnen rond 1500 v.Chr. met hun tochten vanuit de Kaukasus naar het westen. In de 6de tot de 4de eeuw v.Chr. bereikten ze het huidige noordoosten van Frankrijk. Germaanse volkeren rukten in de 3de eeuw v.Chr. op naar het westen. De Galliërs – de naam voor de Keltische volkeren ten westen van de Rijn – verschansten zich achter muren, zoals de Mur Païen op de Mont Sainte-Odile.

ROMEINSE TIJD

In 58 v.Chr. vond de eerste slag tussen Germaanse en Romaanse volkeren plaats, ten westen van Mulhouse, ergens tussen Pfastatt en Cernay. Julius Caesar deed er zelf verslag van in *De Bello Gallico*. Heel Noordoost-Frankrijk werd Romeins. De Pax Romana betekende ook voor deze streek een lange periode van welvaart. De Romeinen voerden bijvoorbeeld de wijnbouw in. In de 3de eeuw kwam een eind aan de rust, toen de eerste invallen van Germaanse volkeren begonnen. Na de terugtrekking van het Romeinse leger in 405 begon de grootschalige intocht van Germanen; de Franken gaven hun naam aan het land dat ze hadden veroverd (Frankrijk), maar ze namen de Romaanse taal van de oorspronkelijke, geromaniseerde, Keltische bevolking over. In 496 bekeerde de Frankische koning Clovis zich tot het christendom en daarmee werd het Latijn de taal van Kerk, wetenschap en politiek.

HET LOT VAN HET RIJK VAN KAREL DE GROTE

In het jaar 800 liet de Frankische koning Karel de Grote zich in Rome tot keizer kronen van zo ongeveer heel Europa. Noordoost-Frankrijk lag bijna in het midden van zijn enorme rijk. Het werd na zijn dood verdeeld over zijn kleinzonen. De oudste kleinzoon, Lotharius, wilde in zijn eentje keizer blijven. Zijn broers moesten zijn vazallen worden. Die twee jongere broers, Lodewijk en Karel, spanden samen om wel koning van hun gebied te blijven. Uiteindelijk kwamen de drie broers tot een vergelijk dat bezegeld werd in het Verdrag van Verdun: Lodewijk ('de Duitser') kreeg het oosten, Lotharius het midden en Karel ('de Kale') het westen.

Het middenrijk strekte zich uit van het huidige Nederland tot Noord-Italië en van de Rhône tot de Rijn. Na de dood van Lotharius werd het onder zijn zonen verdeeld: Noord-Italië ging naar Lodewijk, Bourgondië naar Karel en Lotharius II kreeg de rest: Lotharingia. Later werd Lotharingia verdeeld

GEBOORTE VAN HET FRANS EN HET DUIJS

De samenzwering van Karel de Kale en Lodewijk de Duitser betekende ook de officiële geboorte van het Frans. In 842 zwoeren zij en hun soldaten trouw aan elkaar. Lodewijk deed dat in het Oudfrans en Karel in het Oudduits. Opmerkelijk is dat dit voor het eerst niet in het Latijn gebeurde, maar in de volkstalen. Het geeft aan dat het Latijn, de officiële taal, eigenlijk niet meer begrepen werd door het volk en dat de Franken ten westen van de Rijn en die ten oosten ook taalkundig uit elkaar waren gegroeid. De teksten zijn bekend als de Ede van Straatsburg.

Na het Verdrag van Meerssen kwam de grens tussen het Westrijk en het Middenrijk midden in Lotharingen te liggen, over de hoogste toppen van de Vogezen. De streek tussen de Rijn en de Vogezen werd in de loop der tijd Duitstalig. Enkele kleine valleien wisten zich te onttrekken aan de germanisering: het Pays Welche en de Vallei van de Bruche.

tussen het Franse koninkrijk en het Heilige Roomse Rijk (Duitsland). Als grens golden de Maas en de Saône.

Het oostelijke rijk, de huidige Elzas, hoorde dus bij het (Duitse) Heilige Roomse Rijk. Voor de regio betekende dit een lange periode van groei. In 1354 verenigden tien steden van de Elzas zich tot een stedenbond, de Decapolis. Dat waren Haguenau, Colmar, Wissembourg, Turckheim, Obernai, Kaisersberg, Rosheim, Munster, Sélestat en Mulhouse. Ze werden 'vrije rijkssteden' met een nauwe samenwerking.

Van het oorspronkelijke rijk van Lotharius II was na diverse splitsingen en annexaties na enkele generaties nog slechts een gedeelte in handen van de hertogen van Lotharingen. Vooral de machtige hertogen van Bourgondië, die in de 14de en 15de eeuw zowel Bourgondië als Vlaanderen in hun bezit hadden, deden diverse pogingen het daartussen liggende Lotharingen te veroveren. Dat lukte Karel de Stoute in 1476, maar uiteindelijk verviel Metz aan het Franse koninkrijk.

De rest van Lotharingen volgde in 1766.

HUMANISME EN REFORMATIE

Aan het begin van de 15de eeuw vatte het idee post dat de mens het centrum van de wereld is. Alles wat de ontwikkeling van zijn geest in de weg staat, moet verworpen worden. Deze manier van denken maakte de weg vrij voor de Reformatie. De humanisten – degenen die de mens centraal zetten – grepen terug op teksten uit de oudheid. Ze verwierpen de dogma's van de Kerk, maar waren wel geïnteresseerd in de oude originele teksten van de Bijbel. De bekendste humanist is ongetwijfeld Erasmus. In de Elzas zijn Geiler, Brant en Wickram bekende namen. Menig straatnaambord vermeldt hun namen.

De romaanse kerk van Marmoutier (Bas-Rhin).

BOUWKUNST

De Romeinen waren de eerste grote bouwers in deze streek. Resten van een amfitheater en een nagenoeg intacte mozaïekvloer zijn te bewonderen in Grand. Het grootste complete Romeinse monument is de Porte Noire in Besançon. Bij Mandeure (Doubs) is nog een redelijk bewaard amfitheater te vinden. Aan de Romeinse cultuur kwam een einde door de invasies van vreemde volkeren. De bouwkunst van de Karolingische tijd sloot nauw aan op de Romeinse bouwkunst. Wat toen werd gebouwd, is in later eeuwen veelal uitgebreid en verbouwd.

Religieuze bouwwerken

Tot in de 11de eeuw waren de kerken nog eenvoudig van opzet. Ze bestonden uit een schip zonder onderverdeling in traveeën (gewelfvakken),

met een houten dak en een koor met de afsluitende apsis. Aan het einde van de 11de eeuw werd de plattegrond ingewikkelder. Het schip werd opgedeeld in meerdere traveeën met bogen en er kwam een dwarsbeuk, vaak met kappen. Het dak werd gewelfd en kreeg boven de viering soms de vorm van een koepel. Al die nieuwe gewelven hadden ondersteuning nodig in de vorm van pilaren en bogen. De pilaren boden weer plek aan kapitelen.

In de Franche-Comté zijn de kapitelen en omlijstingen van deuren in vergelijking met andere streken heel sober. De kerken van onder andere Romainmôtier, Grandson en Montbenoît zijn voor een deel romaans, maar ze hebben allemaal ook delen die in gotische stijl zijn verbouwd. Goede voorbeelden in de Elzas zijn de Saint-Pierre-et-Saint-Paul in Rosheim, de Sainte-Foy in Sélestat, de kerken in Murbach en Marmoutier, de Saint-Léger in Guebwiller en het beeldhouwwerk van het kerkportaal in Andlau.

Prestige en verfijning: van gotiek naar renaissance

De gotiek, die zich ontwikkelde tussen de 12de en de 16de eeuw, onderscheidt zich van de romaanse bouwstijl door spitse in plaats van ronde bogen. Spitse bogen geleiden de druk anders naar beneden dan ronde bogen. Hierdoor zijn rankere en hogere constructies mogelijk. De toepassing van

de nieuwe technieken liep uit op een wedloop. Hoe hoger en hoe ranker, des te prestigieuzer een bouwwerk. Om zo groot mogelijke ramen te realiseren werden de muren vaak door steunberen en luchtbogen aan de buitenkant van de kerk ondersteund. Voorbeelden van gotische bouwkunst zijn de kathedralen van Straatsburg en Metz, de kerken van Thann (Haut-Rhin), Pesmes en Gray (Haute-Saône). Doordat de middeleeuwen zo lang deden over de bouw van hun kerken (en brand het bouwproces nogal eens verstoorde), vertonen de meeste kenmerken van zowel de gotiek als van de romaanse bouwkunst of de renaissance.

Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk (1480–1530) was bijzonder geïnteresseerd in kunst. Dankzij haar kwam de renaissance op in de Franche-Comté. Kenmerkend voor

de stijl zijn de verfijnde versieringen, de galerijen en de ruime spiltrappen. Hét stijlkenmerk zijn de stenen kruisvensters. De belangrijkste plaatsen met veel gebouwen uit de renaissance in het gebied van deze gids zijn Gray (Haute-Saône), Luxeuil (Haute-Saône), Besançon (Doubs) en Dole (Jura); in Lotharingen dateert het kasteel van Fléville van die periode.

In de Elzas bleef men in de kerkelijke architectuur lang vasthouden aan de gotiek. De burgerlijke bouwkunst vertoonde vanaf de 16de eeuw wel duidelijke sporen van de renaissance. Fraaie voorbeelden zijn diverse herenhuizen in Saverne, Straatsburg en Colmar – met als beroemd voorbeeld het Maison des Têtes. Maar eigenlijk voldoen alle vakwerkhuisen met erkers in de hele Elzas aan dit stijltype. Ook waterputten en fonteinën zijn kenmerken van de renaissance – op zich noodzakelijke objecten maar met een eigentijdse versiering. Meestal staat op een middenzuil een standbeeld van de stadsbeschermerheilige of een legendarische figuur. Ook stadspoorten droegen dergelijke versieringen.

Belangstelling voor de klassieken

Kunst had in de renaissance een relatief sobere, bijna wiskundige uitingsvorm. Als reactie hierop ontstonden stromingen met veel rijkere versiering,

Maison des Têtes, Colmar.

Lotharingen: Maas, Meurthe en Moezel

Nancy, Metz en Verdun zijn de bekendste attracties van Lorraine, oftewel: Lotharingen. De art nouveau is bij uitstek een karakteristiek van Nancy; op het centrale plein lijken oude Franse monarchieën nooit verdwenen. In Metz staat een glanzende gotische kerk en sinds 2010 een van de opvallendste moderne-kunsttempels van het land: het Centre Pompidou-Metz. In en rond Verdun liggen de talloze sporen van WO I. Voor de eeuwherdenkingen van de Grande Guerre, tussen 2014 en 2018, zijn veel oorlogslocaties heringericht. Tussen deze drie steden, in dit land van de rivieren Maas, Meurthe en Moezel, verdienen tal van tuinen en kastelen een bezoek. Vooral in het zuidoosten vind je nog volop gelegenheid tot onthaasten in verstilde streken met minimale toeristische voorzieningen.

< Metz: detail van de structuur van het Centre Pompidou.

TOP 10 WAT JE NIET MAG MISSEN

- 1 Herbeleef WO I in de Citadelle Souterraine van Verdun
- 2 Bewonder de glasramen van de kathedraal van Metz
- 3 Zie het indrukwekkende Centre Pompidou-Metz, een bijzonder staaltje architectuur
- 4 Laat je inspireren in de boomgaard van Laquenexy
- 5 Ontmoet de markies en markiezin van Pange
- 6 Beleef het licht-en-geluidspektakel op de Place Stanislas in Nancy
- 7 Zoek de sporen van art nouveau in Nancy
- 8 Zie het licht van schilder Georges de La Tour in Vic-sur-Seille
- 9 Maak de omweg naar het schitterende Chagallraam in Sarrebourg
- 10 Zoek een mooie *voie verte* voor een heerlijke fietstocht

De Quai de Londres aan de Maas in Verdun. De torentjes van de kathedraal in de bovenstad steken nog net boven de bebouwing uit.

voor nog aanwezige pro-Duitse sentimenten zijn met die oorlog definitief verdwenen.

VERDUN

Ruim een eeuw is verstreken sinds de Slag bij Verdun. Maar nog altijd is de stad in de ban van de Grande Guerre. Alleen tijdens het zomermuziekfestival, als de terrassen aan de kade vol zitten, lijkt de zware deken van oorlogsherinneringen van de stad te worden genomen. Hoofddoel van een bezoek is doorgaans de Citadelle Souterraine, de ondergrondse vesting aan de westzijde van het stadje. Voor een goed beeld van het beleg, het verzet en de strategieën mag een bezoek aan de omringende herdenkingsmonumenten eigenlijk niet ontbreken. Met behulp van een gids krijgen de begraafplaatsen en het gigantische knekelhuis nog veel meer inhoud. Heel indringend is ook de openluchtvoorstelling 'Des flammes à la lumière' (reserveren!) met honderden acteurs en figuranten, waarvoor het publiek zich om 22 uur verzamelt op een terrein aan de oostkant van de stad.

Symbolstad Verdun

Verdun had en heeft voor Duitsers en Fransen een grote symbolische betekenis. Grote historische lading kreeg de stad al bij het Verdrag van Verdun in 843, waarmee het machtige, door Karel de Grote opgebouwde grote rijk werd verdeeld onder zijn drie kleinzonen. Dit verdrag staat voor de geboorte van Frankrijk en Duitsland en hun respectievelijke talen. Aanvankelijk was er nog sprake van een middenrijk – de Nederlanden, Elzas en Lotharingen

EEN GOUDEN DRAAD DOOR DE GESCHIEDENIS

Na de Dertigjarige Oorlog kregen Lotharingen en Nancy onder hertog Leopold hun onafhankelijkheid terug. Leopolds zoon Frans trouwde met Maria Theresia van Oostenrijk en werd keizer van het Heilige Roomse Rijk; van Lotharingen zag hij af. Lodewijk XV riep in 1737 zijn schoonvader Stanisław Leszczyński uit tot hertog van Lotharingen. Bij het overlijden van Leszczyński in 1766 werd Lotharingen aan het Franse koninkrijk toegevoegd.

Juist deze laatste hertog van Lotharingen heeft een stempel gedrukt op het culturele erfgoed: hij was een groot liefhebber van bouwwerken, omringde zich met schrijvers en kunstenaars en liet schitterende gebouwen, pleinen en fonteinën na. Nancy is de stad bij uitstek om zijn sporen te vinden, ook al is hij er feitelijk maar weinig geweest.

Lotharingen was in de 18de eeuw nog niet definitief Frans geworden. In 1870 wisten de Pruisen de Elzas en een flink deel van Lotharingen te veroveren op de Fransen en werd een deel ingelijfd bij het net gevormde Duitsland. Het departement Moselle is het deel van Lotharingen dat van 1871 tot 1918 Duits was; het bleef tijdens WO I – ver achter het front – gespaard. In 1916 was vooral de omgeving van Verdun het strijdtoneel van een van de grootste slachtpartijen uit WO I. Belgen, Fransen en Britten werden in hun verzet tegen de Duitse opmars in 1917 bijgestaan door een uiteindelijk beslissende Amerikaanse troepenmacht. Na WO I werd heel Lotharingen weer Frans.

In WO II gingen zware krijgshandelingen grotendeels aan Lotharingen voorbij, maar de ervaringen van deze oorlog waren toch heel dramatisch: het departement Moselle (Metz) werd opnieuw geannexeerd en de mannen in de dienstplichtige leeftijd moesten in het Duitse leger dienen tegen de geallieerden. Voor de inwoners was dit een definitief keerpunt: alle daar-

Lotharingen

– maar na het kinderloos overlijden van Lotharius II werd dat volgens het Verdrag van Meerssen (870) verdeeld tussen het Duitse en Franse rijk. De strategische ligging op een heuvel in de Maasvallei heeft Verdun voordelen gebracht maar ook parten gespeeld. De Fransen grendelden de vallei af voor invasies uit het noorden. Bouwmeester Vauban begon in 1680 met grootschalige werkzaamheden aan de citadel, die tot dan nog een bescheiden omvang had. Hiermee werd Verdun een daadwerkelijke *ville de guerre* en garnizoensstad. De Franse Revolutie heeft de stad weinig beroerd. In 1870 bevond Verdun zich in de frontlinie van het Frans-Duitse strijdgevoel; de stad werd na een tachtig dagen durende belegering door de Duitsers ingenomen. Bij het Verdrag van Frankfurt kwam de stad weer in Franse handen. Hierna werd de citadel voorzien van een uitgebreid ondergronds gangenstelsel.

ZOETE EXPLOSIEVEN

Echt smaken doet een *dragée de Verdun* niet meer na het horen van zoveel rampspoed. Maar in stijl blijft patissier Braquier wel met zijn granaatverpakkingen. De gesuikerde amandelen, volgens zeggen al in 1220 door een apotheker uit Verdun ontwikkeld om de vruchtbaarheid te verhogen, worden nog steeds bij bruiloften en doopfeesten uitgedeeld.

Na het uitbreken van WO I stond symboolstad Verdun hoog op de Duitse prioriteitenlijst. In 1914 kon worden standgehouden tegen de Duitse aanvallen. De Duitse legerleiding ontwikkelde in 1916 een strategisch plan waarmee men verwachtte dat het eenvoudig zou worden de stad in te nemen; het Duitse 5de Leger werd ingezet onder aanvoering van kroonprins Wilhelm – zoon van keizer Wilhelm II. Om de verliezen aan Duitse kant te beperken werd begonnen met grootschalige beschietingen, zodat de Franse artillerie in de loopgraven vernietigd zou worden. De aanval begon op 21 februari 1916. Meer dan 1200 kanonnen vuurden de eerste dag alleen al naar schatting één miljoen projectielen op de stad en omgeving af. Ondanks hun getalsmatige overwicht lukte het de Duitsers niet de stad in te nemen. Het eigenlijke beleg van Verdun duurde 300 dagen en resulteerde in 300.000 doden en vermisten en 400.000 gewonden. Later verlegden de Duitse legerleiders hun aandacht naar westelijker gelegen fronten. Verdun bleef jarenlang een voorpost tussen de vijandelijke linies.

Stadswandeling

Het oudste deel van de stad ligt op een heuvel aan de westkant van de Maas; hier bevinden zich de kathedraal en het bisschoppelijk paleis; horeca en winkels zijn er weinig. Verder westwaarts is de citadel. De benedenstad langs de Maas is opgeknapt en winkeldomein.

Vlak naast het toeristenbureau staat het monument voor de gevallen, *Les Enfants de Verdun*. Aan de overzijde van de brug ligt een van de oudste delen van de stad, de 14de-eeuwse **Tour Chaussée**. Loop links langs de kade, de Quai de Londres. Dit deel van de kade is een aaneenschakeling van restaurants en bars. In de Maas is een kleine jachthaven gemaakt.

Verder langs de kade zie je rechts de waterpartij en trappen naar het overwinningsmonument. In de crypte van dit **Monument de la Victoire** is een minitentoonstelling ingericht over dragers van erepenningen uit WO I. De algemene stadsgeschiedenis wordt gekoesterd door het **Musée de la Prinerie**, te vinden in een mooi 16de-eeuws pand waarin vroeger de *princier* of *primicier* woonde, na de bisschop de belangrijkste kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeder. Prehistorie, Gallo-Romeinse en Merovingische periode en late middeleeuwen zijn goed vertegenwoordigd. Uiteenlopende

Vogezes

Een heerlijk gebied voor groenzoekers: wandelaars en fietsers. Het meeste reliëf heeft het Parc Naturel Régional des Vosges. De tot bijna 1500 m hoge ballons vormen de grootste uitdagingen. 's Winters liggen er tal van witte tapijten: trek sneeuwschoenen aan of bind de lange latten onder. De bossen leveren al eeuwen de beste houtsoorten voor ambachtelijke strijkinstrumenten. Onder het aardoppervlak in het uiterste zuiden borrelt mineraalrijk water; Vittel en Contrexéville hebben er naam mee gemaakt. In het westen, rond Neufchâteau, lieten Romeinen én Jeanne d'Arc hun sporen achter.

< Parc Naturel Régional des Ballons des Vosges.

Gérardmer in oktober.

Plateau des Mille Étangs en de Ballon d'Alsace en noordwaarts naar de wat drukkere water- en wintersportgebieden bij Gérardmer. Er zijn in en rond het dal tientallen gemarkeerde wandel- en mountainbikeroutes. Onderweg zie je *chalots*, traditionele houten schuurtjes die vroeger voor graanopslag werden gebruikt. De in het voorjaar schitterend bloeiende kersenbomen leveren hun bijdrage aan de AOC Kirsch de Fougerolles. Een echte streekspecialiteit is de plaatselijke *andouille*, een worst van ingewanden en pens, waar in februari een feestelijke markt aan wordt gewijd.

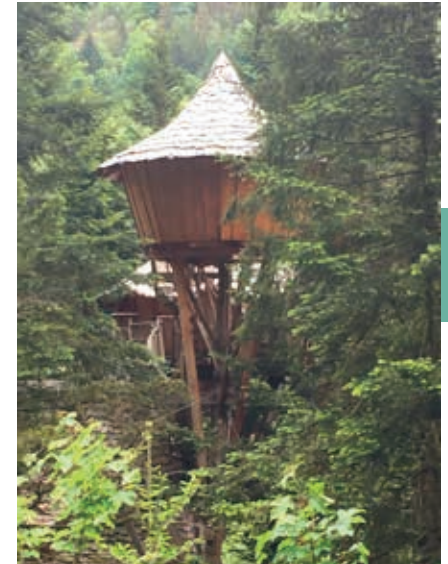
Route des Crêtes

Een doorgaande, maar wel kronkelende verbinding naar de Elzas is de Route des Crêtes. In WO I lieten Franse opperbevelhebbers deze noord-zuidverbinding over de bergkammen aanleggen om aanvoer naar de dalen langs het front mogelijk te maken. Deze prachtige route is nu een toeristische attractie. Alle karakteristieke Vogezanlandschappen trekken al reizend voorbij: de ballons (ronde bergtoppen), diverse meren en de *chaumes*, de hoge bergweides waar 's zomers het vee graast. Onder die grazers zijn vooral koeien, die de melk leveren voor de munster- en géromékazen. Zo'n kaasje laat zich uitstekend smaken in de *fermes-auberges* (zie kader p. 147). Tussen Hohneck en de Grand Ballon is de weg 's winters doorgaans gesloten.

De **Col de la Schlucht** (1135 m) verbindt het dal van de Meurthe met dat van de Fecht (Munster). Even noordelijk van de pas is het Lac Vert

(1044 m) een geliefd wandeldoel. Schitterende routes zijn ook te combineren met het Lac Noir en het Lac Blanc (Col du Calvaire). Zo'n 4 km ten zuiden van de Col de la Schlucht gaat een steil pad naar de top van de Hohneck (1363 m). Het panorama is verbluffend, bij helder weer is zelfs het Zwarte Woud te zien.

De Gazon du Faing is een mooi uitgangspunt voor wandelingen. Start bij de brug van Rudling voor een route van 12 km langs de Auberge du Gazon du Faing. Volg voor een langere wandeling de Route des Crêtes vanaf de Col du Louschbach (978 m), langs het Lac Blanc en Lac Noir en de fermes-auberges Lac du Forlet en Seestaettle.

Boomhut La Bresse.

Saint-Dié-des-Vosges

Het **Musée Pierre-Noël** in het voormalige bisschoppelijk paleis is een echt leuk streekmuseum: een grote vergaarbak met van alles wat, van Gallo-Romeinse vondsten tot folklore, met veel nostalgie, opgezette vogels en zoogdieren uit de Vogezen en oude ambachten. Streekactiviteiten waren vooral gericht op bosbouw en linnenverwerking, wat je terugziet aan de sledes waarop het hout werd vervoerd en de weefgetouwen. Moderne kunst in het museum is zowel figuratief als non-figuratief; uit de Vogezen kwam Pierre Didier, de 20ste-eeuwse kunstenaar die het surrealisme van Dalí en Magritte combineerde met schildertechnieken uit de renaissance. Ook zie je hier de ontwerpen voor het moderne glas in lood in de kathedraal.

De **Cathédrale Saint-Dié-des-Vosges** – die je als buur van het museum al lang hebt herkend – werd in 1777 van collegiale kerk uitgeroepen tot kathedraal. De gewelven zijn 13de-eeuws, de vierkante torens 18de-eeuws. Zeer opvallend zijn de 20ste-eeuwse glas-in-loodramen. Overigens zijn er ook nog originele 13de-eeuwse ramen. Door de Rue Thiers, de hoofdwinkelstraat van Saint-Dié, bereik je de rivier de Meurthe. Nog voor het water rechts staat een modern bouwwerk, de **Tour de la Liberté**, opgericht bij de 200ste verjaardag van de Revolutie en geopend in 1992. Het wekt gelijk associaties op met historische luchtvaarttoestellen en satellieten en is 36 m hoog. Bijzonder is er een collectie sieraden, vervaardigd door edelsmid Heger de Löwenfeld naar gouaches van de schilder Georges Braque.

Route des Crêtes.

Tegenover de toren is in **L'Envol de la Liberté** een ensemble van mozaïeken en glasvensters gemaakt als echo van het vrijheidsthema, onder de titel *Dood en Verrijzenis*. Het project stond onder auspiciën van abstract kunstenaar Jean Bazaine (1904–2001); hij is ook in de kathedraal van Saint-Dié en toonaangevende Europese musea ruimschoots vertegenwoordigd.

Tussen Saint-Dié en Sarrebourg ligt een merengebied in de vorm van een ahornblad, het **Lac de Pierre-Percée**. Er zijn volop watersportmogelijkheden: kanoën, kajakken, vissen, met op de oevers uitstekende mountainbikemogelijkheden en avonturenparken.

➤ **LAC DE PIERRE-PERCÉE**, www.paysdeslacs.com.

Tuinen op hoogte

Ondanks de hoogtemeters groeit ook in de Vogezen meer dan bomen. Zo'n 5 km ten zuiden van Granges-les-Vogons (D31 van Épinal richting Le Tholy) bevinden zich de tuinen van **Berchigranges**, op 700 m hoogte; beekjes geven er structuur en sfeer. In de tweede helft van mei komen hier de fameuze blauwe Himalaya-papavers in bloei, evenals de wilde geraniums. Wie eerder komt, ziet vooral narcissen; eind juni en juli zijn er overwegend rozen. De **Jardin d'altitude du Haut-Chitelet** bevindt zich midden in het Vogezengebergte op maar liefst 1228 m hoogte, vlak bij de Col de la Schlucht en vrijwel aan de Route des Crêtes. Op 1,5 ha zijn 2500 soorten gegroepeerd naar hun geografische en ecologische herkomst. Speciale aandacht is er voor de flora van de Vogezen, maar ook Azië en Noord-Amerika zijn vertegenwoordigd. Verbluffend is de rijkdom aan kleuren die zich onder vaak moeilijke omstandigheden ontpopt.

De **Jardins de Callunes** bij **Ban-de-Sapt** staan er in het voorjaar, als de rododendrons en azalea's bloeien, op hun best bij; er zijn tevens mooie doorkijkjes en uitzichten, pijnbomen geven het terrein gewicht.

- **JARDIN DE BERCHIGRANGES**, www.berchigranges.com. Geopend: apr.–half okt., wo.–zo. 14–18, juli–aug. vanaf 10 uur.
- **JARDIN D'ALTITUDE DU HAUT-CHITELET**, *Xonrupt-Longemer*, www.jardinbotaniquedenancy.eu. Geopend: juni–sept.
- **JARDINS DE CALLUNES**, www.lesjardinsdecallunes.fr. Geopend apr.–sept., wo.–zo. 10–12 en 14–18 uur.

PRAKTISCHE INFORMATIE

TOERISTISCHE INFO

www.tourisme-lorraine.nl

www.tourisme.vosges.fr

www.vosges.fr

Vittel: www.vittel-contrex.com

Le Val d'Ajol, Girmont-Val-d'Ajol, Plombières-les-Bains:

www.tourisme-remiremont-plombieres.com

Neufchâteau en thema Jeanne d'Arc:

www.tourisme-ouest-vosges.fr

TRANSPORT

Heel praktisch voor fietsers

(en wandelaars) is de bus-

shuttle door de Vogezen, over en

grenzend aan de Route des Crêtes;

www.parc-ballons-vosges.fr/

navette-des-cretes.com.

ACCOMMODATIE

Vittel: **Club Med Vittel Le Parc**.

Eeuwenoud stadspaleis in het park,

met drie golfbanen eraan. Het

smaakvolle Club Med Vittel Golf

Ermitage in art-nouveaustijl bevindt

zich pal aan hole 1 en 18 van het

prestigieuze Vittel Golf Ermitage.

www.clubmed.nl

Baudricourt: **Auberge du Parc**, Rue

Saint-Rémy, 88500 Baudricourt,

www.auberge-du-parc.fr: landelijk

verwenadres niet ver van Mirecourt,

met uitgebreid omringend

wandelnetwerk.

Gérardmer: **Le Grand Hôtel & Spa**,

Place du Tilleul, 88400 Gérardmer,

www.grandhotel-gerardmer.com;

het pronkjuweel van de Vogezen,

luxé met spa en zwembaden

(binnen en buiten) in een poststation

uit 1840. Zowel romantisch

gastronomisch restaurant als

eetgelegenheid in bergchaletsfeer.

Gérardmer: Hostellerie Les

Bas Rupts, 181 Route de la

Bresse, 88400 Gérardmer,

www.bas-rupts.com; sfeervol groot

hotel in chaletstijl met uitstekend

restaurant en wellness.

La Bresse: **Le Brabant**,

63 Route du Brabant, 88250 La

Bresse, tel. 03 29 25 42 34,

auberge-du-brabant.fr; onder aan

de skipistes, volop wandelmogelijk-

heden rondom, binnen ben je alleen

om te eten en slapen.

La Bresse: erg leuke boomhutten

in **Bol d'Air** in La Bresse,

de Clairière des Cabanes,

13 accommodaties in het bos; de

tyrolienne zoekt er bovenlangs.

Ook chalets op de begane grond,

waaronder vierpersoonsgîte, La

Ferme de ma Grand Mère, die

zo uit een sprookjesboek komt;

www.bol-d-air.fr.

Le Val d'Ajol: **Hôtel Restaurant**

La Résidence, 5 Rue des

Mousses, 88340 Le Val d'Ajol,

www.la-residence.com. Karaktervol

19de-eeuws herenhuis en verzorgde

Vogezenspecialiteiten. Voor een paar

dagen in een andere wereld.

In Le Val d'Ajol is ook een kleine

natuurcamping, tevens verhuur van

gîte en kamers, van Nederlandse

eigenaren die daar al in 1996 een

huis kochten; www.lacreche.com.

Ventron: **Hôtel Les**

Straatsburg

De stad bleef Frans tot de Frans-Duitse Oorlog in 1870. Na een belegering van 31 dagen – 220.000 projectielen, 300 burgerslachtoffers – werd de stad ingenomen. Driekwart van de stad was vernield. Tijdens de Duitse periode (1871–1918) was Straatsburg de hoofdstad van het nieuwe rijkland Elsaß-Lothringen. De industrialisatie begon en de stad werd behoorlijk uitgebreid in noordoostelijke richting, het paradepaardje van de nieuwe Duitse overheid. Deze wilde laten zien dat het net ontstane Duitsland eigenlijk een veel beter land was om bij te horen dan het oude Frankrijk. De stad werd ook een van de belangrijkste militaire vestingen van het Duitse Rijk. In 1919 werd Straatsburg, net als heel Elzas-Lotharingen, weer Frans.

Meteen na de Duitse inval in Polen en de Franse en Engelse oorlogsverklaring aan Hitler-Duitsland in september 1939 werd de burgerbevolking van

Straatsburg, net als die van alle grensplaatsen, volledig geëvacueerd. Tot mei 1940, toen de Duitsers Frankrijk binnenvielen, was de stad volledig verlaten. Straatsburg werd in 1944 bevrijd.

Burgemeester Pierre Pflimlin zorgde ervoor dat de stad uitgroeide tot symbool van de Frans-Duitse verzoening en Europese eenheid. In 1975 kwam het Palais de l'Europe gereed, in 1995 het Palais des Droits de l'Homme en in 1999 het nieuwe gebouw van het Europees Parlement.

Île de la Cité

Het historische centrum van de stad is een eiland, het Île de la Cité, tussen twee takken van de Ill. Dit eiland staat in zijn geheel op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO. Het is grotendeels voetgangersgebied. De ontsluiting is dankzij de nabijheid van het centraal station en de perfecte tramverbin-

Haut-Rhin

VAN VRIJE STEDEN TOT DEPARTEMENT

In de romaanse periode ontwikkelde Colmar zich niet alleen als religieus centrum maar ook als economische pleisterplaats. Het lag aan een kruispunt van handelswegen, zowel over land als water; wijn, eau de vie en azijn werden verhandeld tegen zout, graan, kruiden en olie. Mulhouse werd voor het eerst in de 9de eeuw genoemd, als buitenplaats van het klooster van Fulda. Frederik I Barbarossa nam de stad en regio in de 12de eeuw in. Mulhouse hoorde in de 14de eeuw bij de Decapolis; in het huidige departement Haut-Rhin waren daarvan ook de 'vrije steden' Colmar, Turckheim, Kaysersberg en Munster lid. In 1678 lijfde Frankrijk Colmar in.

Langs de oostgrens stonden in de 17de eeuw versterkte steden en forten. Ten oosten van Colmar was Breisach zo'n versterkte stad. Dat werd echter bij de Vrede van Rijswijk (1697) aan de Pruisen toegekend, waardoor een gat in de Franse verdedigingslinie ontstond. Lodewijk XIV gaf zijn bouwmeester Vauban de opdracht het gat te dichten in de vorm van het vestingstadje Neuf-Breisach, dat net westwaarts van het oude Breisach lag, aan de over-

TOP 10 WAT JE NIET MAG MISSEN

- 1 Laat je ontroeren door het retabel van Grünwald in Colmar, in Musée Unterlinden
- 2 Maak een sfeervolle avondwandeling in Colmar
- 3 Tel de ooievaars van Munster of Hunawühr
- 4 Wandel van Kaysersberg naar Riquewühr of Trois Épis
- 5 Wijnproeven, ja, maar waar begin je, Eguisheim?
- 6 Bezoek een ferme-auberge aan de Route des Crêtes
- 7 Duik in de keizerlijke geschiedenis van Mulhouse
- 8 Verlekker je aan de enorme autocollectie van Fritz Schlumpf
- 9 Ontdek het verhaal van behang in Rixheim; het vertelt zoveel meer dan je dacht
- 10 Verken het heuvelland rond burchtdorp Ferrette

zijde van de Rijn. Het werd gebouwd in de periode 1699–1703 en gold als een van de grootste militaire bolwerken. Tijdens de Frans-Duitse Oorlog van 1870 namen de Duitsers de vesting in, waarna die geen militaire rol van betekenis meer heeft gespeeld. De vestingwal is nog nagenoeg intact.

Het departement Haut-Rhin werd per decreet uitgeroepen in 1790, als direct gevolg van de Franse Revolutie. Aanvankelijk hoorden daartoe de districten Colmar, Altkirch en Ammerschwih, in daaropvolgende decennia is het uitgebreid tot en met het delen van het huidige Territoire de Belfort en Zwitsers grondgebied. De huidige omvang heeft het sinds het Verdrag van Versailles in 1919.

COLMAR

Toeristische lieveling is zonder twijfel Colmar, na Straatsburg en Mulhouse de grootste stad van de Elzas. Elke dag trekt een ware cameraparade door de smalle straten met vakwerkhuisen. En met een goede reden, want in een grotere concentratie en diversiteit zul je de *maisons de colombage* (vakwerkhuisen) nergens tegenkomen. Daarnaast vormt het cultureel erfgoed in het oude klooster en de dominicaner kerk al voldoende reden voor een stadsbezoek. En dan hebben we het nog niet over de mooie terrassen en gezellige *winstubs*. Zeer geliefd is het oude wijkje van de vissers en leerlooiers, bijgenaamd Klein-Venetië, waar nu de toeristen in bootjes door de grachten worden geloodst.

Colmar is een bestemming voor het hele jaar. Veel bezoekers trekt het wijnfestival in augustus. Elk jaar staat gedurende de eerste twee weken van juli een grote persoonlijkheid uit de muziekhistorie centraal tijdens het Festival International de Colmar; er vinden dan op verschillende locaties concerten

Het 16de-eeuwse Maison Pfister in Colmar.

een paard afgebeeld met aan zijn voeten een leproos, verwijzing naar de zieken die zijn bescherming genoten. Heel illustratief is de ontwikkeling van de gotiek in de schilderkunst. Waar aanvankelijk nog statisch vooral Bijbelse onderwerpen werden geschilderd, zien we geleidelijk meer oog voor de dagelijkse omgeving en een meer driedimensionale afbeelding. Grote vernieuwer kan hierin Lucas Cranach de Oude worden genoemd, van wie hier het prachtige doek *Melancholie* te zien is. Huisretabels verwijzen naar de periode dat burgers thuis hun eigen religieuze ruimtes inrichtten.

In een wisseltentoonstelling wordt in het museum avant-gardistisch werk gepresenteerd, van het impressionisme tot halverwege de 20ste eeuw, met schilders als Monet, Renoir en Picasso. Een grootscheepse verbouwing en uitbreiding van het museum is uitgevoerd door het architectenbureau Herzog & de Meuron en in 2016 voltooid.

➤ **MUSÉE UNTERLINDEN**, 1 Rue d'Unterlinden. Geopend: wo.–ma. 9–18 uur.

Stadswandeling

Loop door de Rue de l'Eau naar de Rue des Têtes langs een van de beroemdste panden van Colmar, het **Maison des Têtes**. De mensen- en dierenhoofden zijn onmiskenbaar; de gevel laat elementen zien uit de laatgotiek, de renaissance en de barok. In het pand is een van de exclusiefste restaurants van de stad gevestigd. In deze straat zijn diverse uithangborden van de hand van cartoonist Jean-Jacques Waltz (1873–1951); zijn bijnaam Hansi is erin aangebracht. Hij werd vooral bekend door zijn karikaturale

Martin Schongauer, *Maria in de Rozentuin*, Église des Dominicains.

MARTIN SCHONGAUERS MEESTERWERKEN

Van groot kunsthistorisch belang is de in Colmar geboren kunstenaar Martin Schongauer. Onzeker is zijn geboortjaar (1445 of 1453), wel vast staat zijn overlijdensjaar: 1491. De als schilder beroemd geworden Schongauer was eigenlijk graveur. Daarvan is in detail nog wel wat terug te vinden, zoals de fijnheid waarmee Schongauer (lange) vingers en haren neerzette. De handvol retabels die met zekerheid aan hem worden toegeschreven, zijn zonder meer meesterwerken. In Colmar zijn daarvan al twee te bewonderen: het retabel van Orlier in het Musée Unterlinden en

de *Maria in de Rozentuin* in de Église des Dominicains. Met groot oog voor detail brengt hij zijn figuren tot leven. Maria en de heilige Antonius zijn nog statisch afgebeeld, maar hun gedachten zijn af te lezen.

Het loont de moeite de grens over te steken naar **Breisach**. De fresco's van het Laatste Oordeel in de Stefansmünster heeft Schongauer in zijn laatste jaren gemaakt, inmiddels ziek en wetend dat zijn einde naderde. Met zijn uitzonderlijke talent heeft hij binnen de Byzantijnse traditie en met plastische hulpmiddelen een enorme stap voorwaarts gezet in de schilderkunst van de late gotiek. Terwijl hij zelf met een schuin oog keek naar Van der Weyden, werd hij op zijn beurt bewonderd door Dürer en de Venetiaanse renaissance-schilders. Klein eerbetoon van zijn tijdgenoot Matthias Grünewald: op het Isenheimretabel schilderde Grünewald op de achtergrond de Stefansmünster van Breisach, waar Schongauer zijn Laatste Oordeel aanbracht.

tekeningen van Duitse soldaten en Elzasser boeren tijdens de inlijving van de Elzas bij Duitsland, waar hij erg tegen was. Tegenover het Maison des Têtes wordt de Elzasser wereld van de kunstenaar geschetst in het Musée Hansi, aangevuld met een streekspecialiteitenboetiek. Laat je in de Rue des Boulangers niet te veel afleiden door de uitgestalde lekkernijen, maar kijk ook omhoog naar details in het vakwerk, de geometrische motieven en soms houtsnijwerk. Veel uitspringende geveldelen wijzen op vroegere huiskapellen: daarin stonden de huisretabels zoals die in het Musée Unterlinden zijn te bewonderen.

PRAKTISCHE INFORMATIE

TOERISTISCHE INFO

www.visit.alsace/nl.

Vervoer

Het openbaar vervoer in Mulhouse is uitstekend, vooral door de Tram-train, ook Tramway genoemd, die door Mulhouse en randgemeenten rijdt (waaronder Thann). De frequentie in het centrum is ongeveer elke 6 minuten, in de randgemeenten elke 20 minuten; www.solea.info.

De halfopen tourbus Kut'zig rijdt juni–begin okt. vr.–zo. (juli–sept. ook wo.–do.) overdag viermaal rondes tussen Colmar, Eguisheim, Turckheim, Kaysersberg, Riquewihr, Hunawihr en Ribeauvillé. Download de app met details van kutzig.fr. Van half juli–half aug. rijdt de navette over de Route des Crêtes. Fietsen kunnen gratis mee; www.parc-ballons-vosges.fr.

ACCOMMODATIE

Trois-Épis: **Hôtel Villa Rosa**, 4 Rue Thierry Schorré, www.villarosa.fr. 8 kamers, tuin met oude rozen en een zeer op duurzaamheid gerichte eigenaresse, zowel wat huisdecor als het eten betreft. Met zwembad, verwarmd met zonne-energie. Katzenthal: **Vignoble Klur**, 105 Rue des Trois Épis, www.klur.net. Ecologisch verbouwde appartementen voor 2 personen, voor 3–5 personen of een heel huis voor maximaal 14. Tevens verhuur e-bikes.

Colmar: **La Maison des Têtes**, 19 Rue des Têtes, www.la-maison-des-tetes.com. Bijzonder sfeervol adresje met verzorgde kamers en uitstekend restaurant in monumentaal pand (1609).

Colmar: **Hôtel Turenne**, 10 Route de Bâle, www.turenne.com. Keurig, op loopafstand van centrum, parkeergelegenheid, kleine kamers, ook 3- en 5-persoons.

Colmar: **Hôtel Roi Soleil Prestige**, 26 Rue des Métiers / 1 Rue des Frères Lumière, www.hotel-roi-soleil.com. Opvallend felblauw complex met moderne en comfortabele, zij het kleine kamers. Buiten het centrum, gratis parkeren en fietsenstalling. Munster: **Hôtel-Restaurant La Cigogne**, 4 Place du Marché, www.cigogne-munster.fr. Kleinschalig hotel aan het marktplein, ook heel geschikt voor gezinnen.

Ungersheim: **Hôtel Les Loges**, Chemin du Groswald, www.hotellesloges.fr. Tweesterrenhotel met 40 kamers, verdeeld over tien vakwerkpanden, in het openluchtmuseum, met rustiek restaurant.

Mulhouse: **Hôtel Bristol**, 18 Avenue de Colmar, www.hotelbristol.com. Ruime kamers met goede prijskwaliteitverhouding, afgesloten parkeerplaats.

Mulhouse: **Peonia at home**, 48 Boulevard Leon Gambetta, www.peonia.fr. Kleinschalige B&B,

ook table d'hôte, in buitengewoon sfeervolle stadsvilla met ruime kamers – ook familiesuites, salon met vleugel. Wat duurder.

Mulhouse: **Aparthotel Le Trident**, 32 Rue Paul Cézanne, www.appart-hotel-trident.com. Buiten de stad vlak bij de snelweg, 2–4-persoonsappartementen met kookegelegenheid en gemeenschappelijke speelkamer, heel praktisch voor gezinnen. Sundgau: **Auberge et Hostellerie Paysanne**, 1 Rue de Wolschwiller, Lutter, www.auberge-hostellerie-paysanne.com. Prettige basis voor wandelingen en fietstochten in rustig bergdorp.

Sundgau: **Hôtel-Restaurant Kuentz**, 13 Route d'Altkirch, Wittersdorf, kuentz-hotel.fr. Familiebedrijf, in 2018 gerenoveerde, ruime kamers en goed restaurant/pizzeria.

ETEN EN DRINKEN

Ammerschwih: **Restaurant Wistewala**, 1 Rue de la Légion étrangère, wo. gesloten. Verzorgde streekgerechten, ook traiteur. Niedermorschwihr: **Caveau Morakopf**, 7 Rue des Trois Épis, di.–za. 12–14 en 18.30–21 uur. Verrassend adres met sfeervolle terrastuin, goede streekkeuken en natuurlijk wijnen uit de directe omgeving.

Colmar: **Wistub Brenner**, 1 Rue Turenne, Klassiek adresje in Petite Venise waar stadsbewoners graag afspreken.

Colmar: **La Table du Brocanteur**, 23 Rue Alspach, zo.–ma. gesloten.

Reserveren strikt aanbevolen in dit uitstekende restaurant, net een beetje buiten de toeristenstroom gelegen.

Colmar: **Restaurant le Théâtre**, 1 Rue des Bains, do.–ma. 12–14 en 19–21.30 uur. Brassieriestijl.

Colmar: **La Fleur de Sel**, 9 Quai de la Poissonnerie, ma.–di. en vr.–zo. keuken 12–14 geopend. Alexia en Véronique hebben een heel klein restaurantje met terras boven het water; ongecompliceerd adresje voor lekkere tartes flambées en een ijsje.

Mulhouse: **Chez Auguste**, 11 Rue Poincaré, di.–zo. Kleine kaart met kraakverse producten, betaalbare aanrader.

Mulhouse: **Il Cortile**, 11 Rue des Franciscains, www.ilcortile-mulhouse.fr. Italiaans gastronomisch restaurant met Michelinster; sfeervolle binnenplaats. Menu's € 34 (lunch) tot € 110

Mulhouse: **Auberge du Zoo**, 31 Avenue de la 9ème D.I.C., www.auberge-zoo.com, ma. gesloten. zo. alleen lunch. Uitstekend, origineel ingericht adres bij de dierentuin.

Sundgau: **Auberge du Paradis**, 1 Route de Mertzen, Strueth, www.auberge-paradis.alsace. Rustiek adres op het platteland, naast de restaurantzaal een grillchalet om met 6–10 personen in Finse sferen te eten. Tevens chambres d'hôtes.

Doubs

Toen het departement Doubs in 1790 gevormd werd, waarbij de oude provincie Franche-Comté in drieën werd geknipt, klaagde het bestuur in Besançon zich erover dat het op Besançon na niets dan heide en rotsen had gekregen. Die bestuurders hadden wel een beetje gelijk. De andere echte stad van het departement, Montbéliard, was toen nog niet Frans en hoorde er dus nog niet bij.

Voor de toerist is de voornaamste aantrekkingskracht van het departement nog steeds de natuur. Maar liefst 40% bos en een aantal prachtige rivieren: Doubs, Loue, Cusancin, Dessoubre, Lison en Ognon. Het water heeft diepe sporen in het reliëf achtergelaten in de vorm van de steile erosiedalen (combes) en grotten, waarvan de Grotte d'Osselle de voornaamste is. Het hoogste punt wordt gevormd door de Mont d'Or (1463 m), vlak bij de grens met Zwitserland. Verder naar het noordwesten wordt het departement steeds vlakker.

Tussen al het groen en water liggen in de riviervalleien dorpjes, kastelen en kloosters en de Koninklijke Zoutziederij in Arc-et-Senans staat zelfs op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO.

< Lods aan de Loue.

Le Lac d'Ilay.

13de eeuw is ook het tijdperk dat rond het versterkte kasteel van Jean de Chalon een stadje ontstond. In de 15de eeuw werd het kasteel verbouwd tot een heus renaissancekasteel, waar nu helaas slechts een van de grote torens van over is. Toen er geen erfgenamen meer waren van de familie De Chalon, viel het kasteel toe aan de prins van Oranje.

Nozeroy was lang een belangrijke stad. Tegenwoordig heeft het maar 400 inwoners en de meeste voorzieningen zijn verdwenen. Alleen in het hoogseizoen zijn er toeristen.

Epidemieën en oorlogen spaarden het stadje niet. Gelukkig zijn er nog veel monumenten te bewonderen: de abdijkerk, de kloosters, de Tour de l'Horloge, de ommuring, en dat alles voornamelijk in de fraaie warm-gele steen van Molpré. De belangrijkste toegang tot het stadje is nog steeds de Porte de l'Horloge uit 1450. Dit 32 m hoge gebouw aan de zuidkant van het stadje is perfect bewaard gebleven. Links van deze stadspoort staat het vroegere Couvent des Cordeliers uit 1462, tot de Franse Revolutie in bezit van franciscaner monniken. De poort geeft toegang tot de belangrijkste straat, de Grande Rue. De 16-eeuwse gevels van deze winkelstraat zitten vol met aardige details, zoals gotische omlijstingen van ramen en deuren, nisjes en beelden. De Grande Rue komt uit op de Place des Annonciades, met daarop de fontein die op de binnenplaats van het kasteel van Jean de Chalon stond. Het straatje leidt van hieraf langs het Hôpital Sainte-Barbe naar

de tweede toegang van het stadje, de Porte Nods uit de 15de eeuw. In het verlengde van de Grande Rue staan in een parkje de ruïnes van het kasteel. Aan de westkant is een belvédère met uitzicht over de vallei van Mièges. Hier staat ook de kerk, de Collégiale Saint-Antoine, uit de 15de–16de eeuw. In de schatkamer is fraai goudborduursel te zien.

HAUT-JURA

De hoogste 'etage' van het departement is er een van uitgestrekte bossen waar je kunt skiën, wandelen en mountainbiken. De gemiddelde hoogte ligt tussen de 700 en 1000 m. De hele zuidoosthoek van het departement Jura valt onder het Parc Naturel du Haut-Jura.

Langs de meren

Wie vanuit Les Planches de D127 in de richting Champagnole neemt en dan de D16 en de D75 in de richting van Ilay, komt door een merengebied. Vooral de inwoners van **Le Frasnois** zijn ruim voorzien: ten oosten liggen het Lac de Narlay en de Lacs de Maclu, ten westen – iets afgelegener – het Lac du Vernois en ten zuiden het Lac d'Ilay. Deze meren voeden de watervallen van de Hérisson en het Lac de Chalain. De streek biedt veel wandelmogelijkheden. Om het Lac de Narlay loopt de *Sentier des Fées*, een pad met 11 etappes (ongeveer 2 uur) met als thema's flora, fauna, geschiedenis en legendes. Op de rots boven de grote en kleine Maclu is een uitzichtpunt, het Belvédère des Quatre Lacs. Vanaf Ilay loopt een pad naar de watervallen van de Hérisson en is het mogelijk een stevige wandeling te maken naar de Pic de l'Aigle.

Bij Bonlieu, aan de N78 tussen Saint-Laurent-en-Grandvaux en Clairvaux-Lacs, ligt in de bossen nog een vijfde meer. Het zesde meer in de buurt ligt 7 km ten zuiden van Saint-Laurent, te bereiken via de D437. Aan dit meer werd, zoals aan zoveel meren, een abdij gesticht, waaraan het meer – het Lac d'Abbaye – en de plaats – **Abbaye-en-Grandvaux** – hun naam ontleen. Van de in 1170 gebouwde abdij overleefden de fraaie Notre-Damekerk en enkele bijgebouwen de eeuwen. Dit is meteen bijna de helft van het hele dorp.

Het Lac de Chalain.

TOERISTISCHE INFO

Aan het eind van de hoofdstukken staan de gegevens van de departementale toeristenbureaus.

- Atout France – Frans Bureau voor Toerisme, nl.france.fr.
- Site met alle toeristenbureaus: www.tourisme.fr.
- Lotharingen: www.tourisme-lorraine.fr.
- Elzas (Bas-Rhin en Haut-Rhin): Comité Régional du Tourisme d'Alsace, 20A Rue Berthe Molly, Colmar, tel. 03 89 24 73 50, www.tourisme-alsace.com.
- Bourgogne-Franche-Comté (Territoire de Belfort, Haute-Saône, Doubs en Jura): www.bourgognefranchecomte.com

HULP

- ANWB-alarmcentrale, vanuit Frankrijk: 00 31 88 2692 888, www.anwb.nl/alarmcentrale.
- Touring, vanuit Frankrijk 00 32 70 344 777, www.touring.be.
- VAB, vanuit Frankrijk 00 32 70 344 666, www.vab.be.
- Nederlandse ambassade in Frankrijk, 7-9 Rue Eblé, 75007 Paris, par@aminbuza.nl, tel. 01 40 62 33 00.
- Belgische ambassade in Frankrijk, 9 Rue de Tilsitt, 75840 Paris, tel. 01 44 09 39 39 en 00 33 6 84 53 19 44, paris@diplobel.fed.be.
- Informatie over Franse telefoonnummers: 12 (gratis).
- Europees alarmnummer: 112 (gratis).

- Brandweer: 18 (gratis).
- Politie (voor noodgevallen): 17 (gratis).
- SAMU (eerste hulp): 15 (gratis).

DOUANEBEPALINGEN

Voor Nederlanders is een geldig paspoort of een geldig identiteitsbewijs verplicht. Voor Belgen is een geldig identiteitsbewijs of een maximaal vijf jaar verlopen paspoort verplicht. Voor Frankrijk gelden geen in- of uitvoerbepalingen.

KLIMAAT

Noordoost-Frankrijk heeft al een echt landklimaat. 's Winters is het er een stuk kouder dan in Nederland of Vlaanderen en de zomers zijn er wat warmer en droger. Het Juramassief en de Vogezes vangen op jaarbasis veel regen. De gemiddelde neerslag ligt op 1200 mm per jaar, met een aantal uitschieters boven de 2000 mm. De regen valt vooral aan de westkant. De Haute-Saône en de Elzas zijn beduidend droger dan de overige in deze gids besproken gebieden. Colmar in de Elzasvallei behoort met 550 mm neerslag per jaar zelfs tot de droogste steden van Frankrijk. De winters zijn lang en streng. Het gemiddelde aantal dagen met vorst in de bergen ligt op 100 per jaar. Het koudste punt van heel Frankrijk ligt bij Mouthe (Jura). Het aantal dagen met sneeuw ligt in de berggebieden tussen de 20 en de 50.